

A VÁRASZÓI ROMÁNKORI TEMPLOM 1964. ÉVI HELYREÁLLÍTÁSA

Vukoszávlyev Zorán PhD

Okleveles építésmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök. Egyetemi docens a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszéken. Kortárs építészettel, korszerű örökségvédelemmel, műemlékvédelemmel foglalkozik, műemléki tervezési szaktanácsadó. 2015-2017 között a Miniszterelnökség (Forster Központ) Műemléki Tanácsadó Testületének elnöke. 2017-18 között a Miniszterelnökség Kulturális Örökségvédelmi és Kiemelt Fejlesztési Főosztály helyettes vezetője, a Műemléki és Régészeti Osztály vezetője. A Műemlékvédelem tudományos szakfolyóirat főszerkesztője.

e-mail: zoran.vukoszavlyev@gmail.com

RECONSTRUCTION WORKS ON THE ROMANESQUE CHURCH OF VÁRASZÓ IN 1964.

By the work of monument preservation, more and more unknown values of our architecture from the period of the Árpád dynasty have come to light from below the layers of destruction, oblivion, and conversions of later centuries, enriching the image of the medieval architectural culture in Hungary. Prior to the restoration, the state of the 12th century church of Váraszó, a hidden mining settlement in Heves county did not reveal much of the building being a gem of the Romanesque architecture in Hungary. Some parts were demolished in the 18th century and the carved stones were used as masonry stones; the church was extended and repaired several times, then the wall cracked in 1912 so the church was closed, and finally it burnt down in 1948. The National Inspectorate of Cultural Heritage has addressed the issue of restoration already in 1958, but it was only in 1963 that the actual works were started with the on-site exploration and research work of Ferenc Erdei architect and Béla Kovács archaeologist. As a result, it was found that the western side of the church was a Baroque extension, mostly built of stones from the demolition of the Romanesque cornice and the western front wall. In the course of the research, these parts were dismantled stone course by stone course, and about 150 carved stones were removed that had originally been part of the main cornice of the nave and the sanctuary, the southern gate, windows, vault ribs and other places. After careful selection, identification and examination of these parts, the original condition of the building could be reconstructed.

Thanks to the architectural-creative work performed with a complex vision, the restoration was theoretically well-grounded and carried out in parallel with international trends. The distinctive intention of the Venice Charter is reflected in the decision of using brick replacements and placing the stone fragments to their supposed original place in accordance with the principles of “anastylosis”, while boldly dismantling the major Baroque additions to the (most possibly) 12th century church, and creating the authentic single-nave, semicircle apse and south entrance church form known from the discussed period. So, the work in Váraszó was one of the courageous works of the glory days of monument preservation, where the architect leading the reconstruction used large-scale interventions, at the same time, carried out almost everything in a verifiable way. With the help of analogies, and, in particular, by using the stone fragments found on site, it was possible to create a verifiable medieval shape. The cornice elements were put to their original place, the southern entrance was reopened by building the Romanesque portal, and the western gable without opening was rebuilt at its original location. A scenic collage – literally. At some places, the original stones had to be replaced – this is how the beautiful flat brick used by monument preservation of the era appeared on the façade. The architect, however, did not rebuild the vault the shape of which was not fully verifiable, but left it open, so the roof structure of archaic lines can be seen from below. By preserving the physical existence of the values and the authenticity of the additions, a masterful patchwork was created: from a distance it is a compact medieval ensemble, and when getting closer, it is an architectural gem rich of details carrying the beauty of today’s craftsmanship.

„A műemlékvédelem munkája Árpád-kori építészetünk egyre több ismeretlen értékét hozta napvilágra a pusztulás, feledés és a későbbi századok átépítésének rétegei alól s ezzel egyre gazdagabb lesz az a kép, amely középkori építészeti kultúránk arculatáról ma elénk rajzolódik. Az eldugott Heves megyei kis bányászközség: Váraszó, XII. századi eredetű templomának ránkmaradt állapota nem sokat árult el a restaurálás előtt abból, hogy románkori építészetünk egyik gyöngyszeme rejtőzik benne. A XVIII. században egyes részeit lebontották és a faragott köveket falazókőnek használva, megtoldották, többször javították, majd 1912-ben fala megrepedt és ezért bezárták, végül 1948-ban leégett.

Az OMF már 1958-ban foglalkozott a helyreállítás kérdésével, de ez végül is csak 1963-ban indult meg Erdei Ferenc építész és Kovács Béla régész helyszíni feltáró és kutatómunkájával. Ennek eredményeképpen megállapították, hogy a templomocska nyugati oldala barokk-kori toldás, amely jórészt a románkori főpárkány és nyugati homlokfal lebontásából származó kövekből épült. A kutatás során ezeket a részeket kősoronként lebontották és végeredményben mintegy 150 db faragott követ szedtek ki belőlük, amelyek a hajó és



1. kép Váraszó, római katolikus templom. Az épület homlokzata délkelet felől a helyreállítás után. 1967. OMvH Fotótár, ltsz. 89.142. neg. Fotó: Dobos Lajos. Közli: Sedlmayr, 1994. 117.

a szentély főpárkányából, a déli kapuból, ablakokból, ill. boltozati bordákból és egyéb helyekről származtak. Ezek gondos összeválogatása, azonosítása, felmérése után rekonstruálni lehetett az épület eredeti állapotát (1. kép).

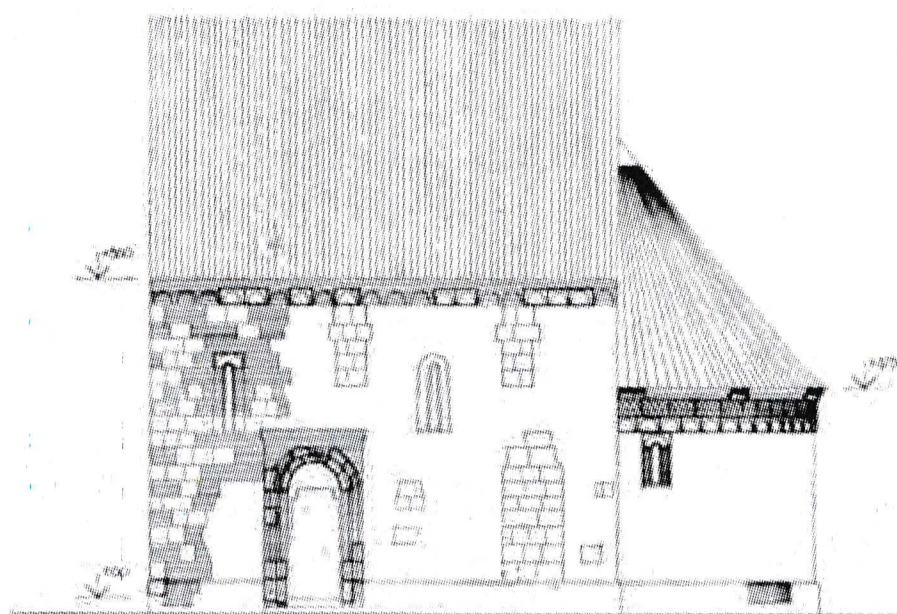
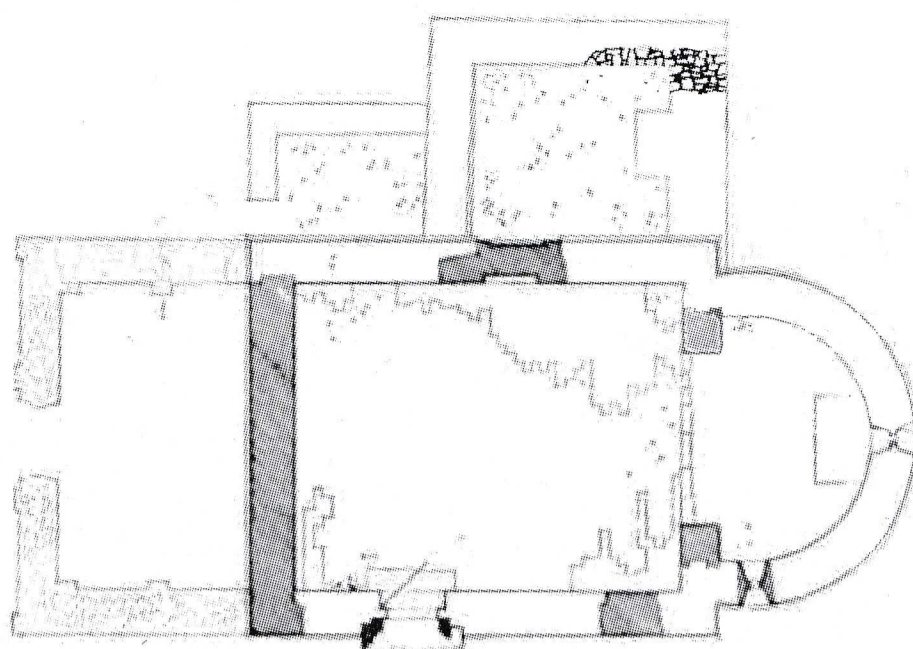
A helyreállítás során a templom visszakapta románkori tömeghatását, és az eredeti kövek visszahelyezésével kialakították főpárkányát, valamint a feltárt déli kapu béléstét, megnyitották román ablakait. A hiányzó nyugati zárófal visszaépítéséhez és a barokk korban tört nyílások befalazásához ugyancsak eredeti kváderköveket használtak fel, amelyeket előzőleg rétegmagasságok szerint osztályoztak. A helyreállított architektonikus részletek és kváderkövek hiányát külön e célra gyártott 4 cm vastag téglából egészítették ki. A téгла-anyag használata műemlék-helyreállításoknál az utóbbi években háttérbe szorult, épp ezért igen öröndetes, hogy ez az aprólékos gonddal minden részletében finoman megoldott helyreállítás feltámasztotta és újra igazolta ezt a technikát. A téгла és kő részek együttes hatása mind színben, mind textúrában igen artisztikus, s egyben egyértelműen leolvashatóvá teszi a mai kiegészítések helyeit és mértékét. A belső térben csak a diadalív kiegészítésére került sor, sem a boltozatokat, sem a karzatokat nem állították vissza. Az üres fedélszékkal lefedett templomtér nyers kőfalaival – helyenként freskomaradványokkal, kikefált betonpadlójában úsztatott régi téglaburkolat-részletekkel egyszerűségében is hatásos, hiteles és élményt keltő. A feltárt körítőfalak szárazon rakott felmagasítása a templom eredeti környezete is kirajzolódott és Örsi Károly jó érzéssel megoldott kertészeti kialakításával az épület méltó keretet kapott.

A méreteiben kis munka a megoldás módszerességét, felfogását és építészeti kultúráját tekintve egyike az utóbbi évek figyelemreméltóbb műemlék-helyreállításainak. (Horler Miklós)¹ (2. kép).

A „Nemzeti múltunknak vannak századai, amelyekből egy sort nyelvünkön nem vagyunk képesek felmutatni, míg ugyanazon századból magas műveltségi állapotot tanúsító számos műemléküink maradt ránk.” A magyar művészettörténet-kutatás atyjának, Ipolyi Arnoldnak tulajdonított mondat a kultúra-továbbmentő püspök MTA-székfoglalóján hangzott el, mintegy összegezve annak az áldozatos munkának az értelmét, mely a 19. században (nem csak politikai megfontolásból) elindult. A magyar műemlékvédelem 1872-es bizottsági, és 1881-ben törvényileg rendezett létrejötté, majd tudatos (anyagi) támo-

gatása mellett indulhatott meg a fontosnak vélt történeti korszakok és épülettípusok kutatása és reprezentatív helyreállítása – leginkább purista módszerekkel. Nem tulajdoníthatunk eléggé nagy jelentőséget az első világháború hazai örökségvédelem történetében – de az egészen egyértelmű, hogy a történeti korokhoz fűződő lelki viszonyban meghatározó változást hozott az első világháborút lezáró nemzetközi egyezmények sora. Kelet-Közép-Európa térképe átrajzolódtott – és ez a hazai szemléletet is jelentősen befolyásoló úrt teremtett. A magyar építészettörténeti emlékkállomány egy meghatározó korszakából, a középkoriból (is, de legfőképp) érzékelhető hiátus keletkezett. Szinte hónapra pontosan közel száz esztendeje, hogy *dr. (Kismarty-) Lechner Jenő* közreadta jegyzékét, mind a kettévágott, mind az új határon túl teljes egészében rekedt vármegyék „fenntartandó műemlékeinek” jegyzékéeként.² Ami a 20. század első évtizedeiben még csak politikai rémálom, az a második világháborúval egyetemben véglegesedett – a magyar identitás meghatározó emlékei országhatárokon kívülre kerültek. Persze divatos ezt ma (is) átpolitizálással illetni, vagy egyszerűen csak botorságból ideológiai magyarázkodással (megkísérelni) elértékteleníteni, de talán éppen a nemzeti örökség gondolata kétségteljesen jogosan, hogy nem természetéből fakadóan igenis identitás alapú és néphez (annak egyénéhez, közösségéhez, népcsoportjához és a nemzethez) kötődő. De tekintsük akár a kibontakozást jelentő első félszázadot, de ugyanúgy a rákövetkezőt is: a fő sodor alapvetően szakmai.

Ezen szakmai alapon tehát léteztek kurzusok, melyek egy-egy téma vagy épp korszak kutatását, így emlékeit fókuszpontba emelték. Míg az első világháború évtizede és az azt követő kettő ezért jelentősen a kora-kereszténység és klasszika régészet, és – nyilvánvalóan – eredetkutatás alapján az államalapítás rétegeit tapogatta le (bizony nem eltakargatva, de) identitás-meghatározás jelleggel, addig a nagy háború utáni időszaknak is megvolt a maga (szakmai (!) alapú) princípiuma. Elsőként természetesen a nagy összeírást jelentő emlék-kataszter. Majd az „egy város/falu, egy régió” (és valamiképp mégiscsak egy korszak) didaktikus programja, a városiasodást mutató jellemzően középkori (és nem különben „húséges”) Sopron és a jól megfoghatóan népi reprezentáló Hollókő, a közmegegyezéssel jól lehatárolható (turisztikailag is persze felkapni kívánt) Balatonfelvidék (és nem csak ott, de általánosan is a középkori templomok).³ Ismert persze



2. kép alaprajz és homlokzat rajza.

Közli: Horler, 1965. 52.

a (korszakunkhoz egyre közelebb kerülve már) budai vár „*hatalmi és polgári*” negyedei helyreállításának története – annak minden felhangjával egyetemben. A vidék vonatkozásában pedig ott vannak a nemzeti identitáshoz jól kötődő várak tematikus megújításának szándéka (mi pénzből predesztinált küzdelmeivel együtt). Ne feledjük, hogy eközben szervezetépítés is zajlik – előbb Budapest, majd országos vonatkozásban *Horler Miklós* nagyszerű generalisszimusz szakmai potenciáljának alapjairól. Az OMF felállításával a fővárosi „*minta*” kitágul és hamarost a „*Táncsicsban*” műterem-rendszerben építész, régész és művészettörténész kutató (majd-mindjárt a kivitelezéssel is összeforrvá) alkot egységben. Az egyensúlyi helyzet (szakmai és működésbeli elvekre is vonatkoztatva) lendületét a fiatalokba vetett hit átfogó alapvetése csak tetézte: sokan vetették Horler fejére az újoncok bevetésének túlzó hangsúlyozását, de ez az időszak (most már a kései ötvenes és hatvanas évekre fordulva) az alkotói pályájukon dinamikus teljesítményű, és egyszerre nagyfokú komplexitásra is törekvő



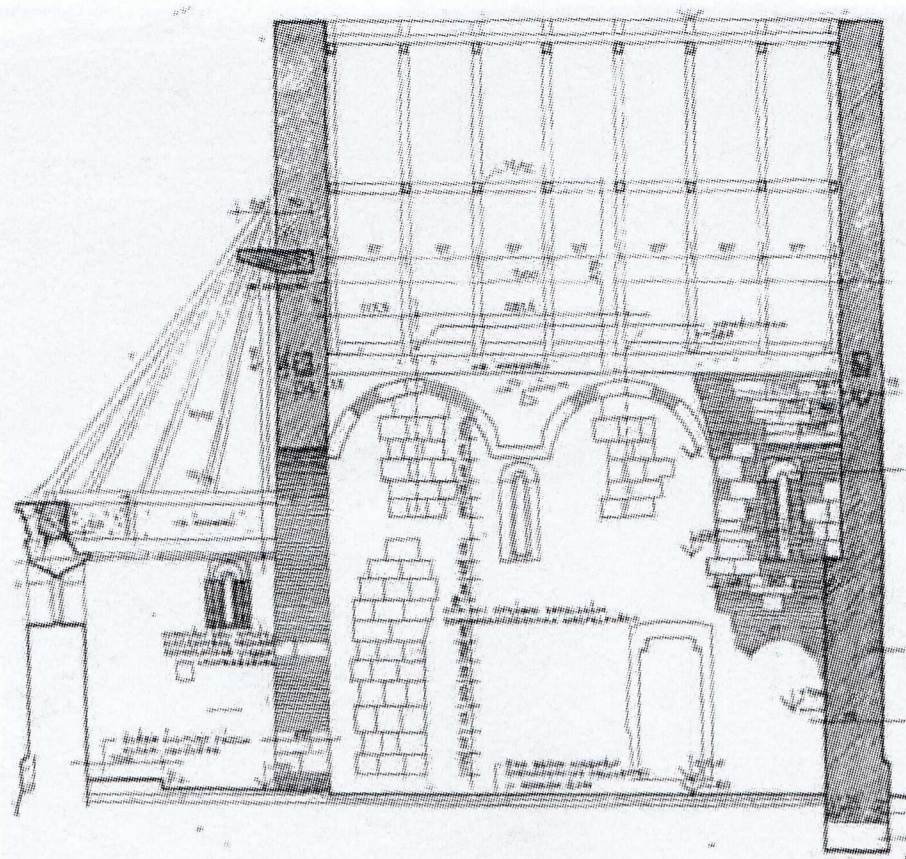
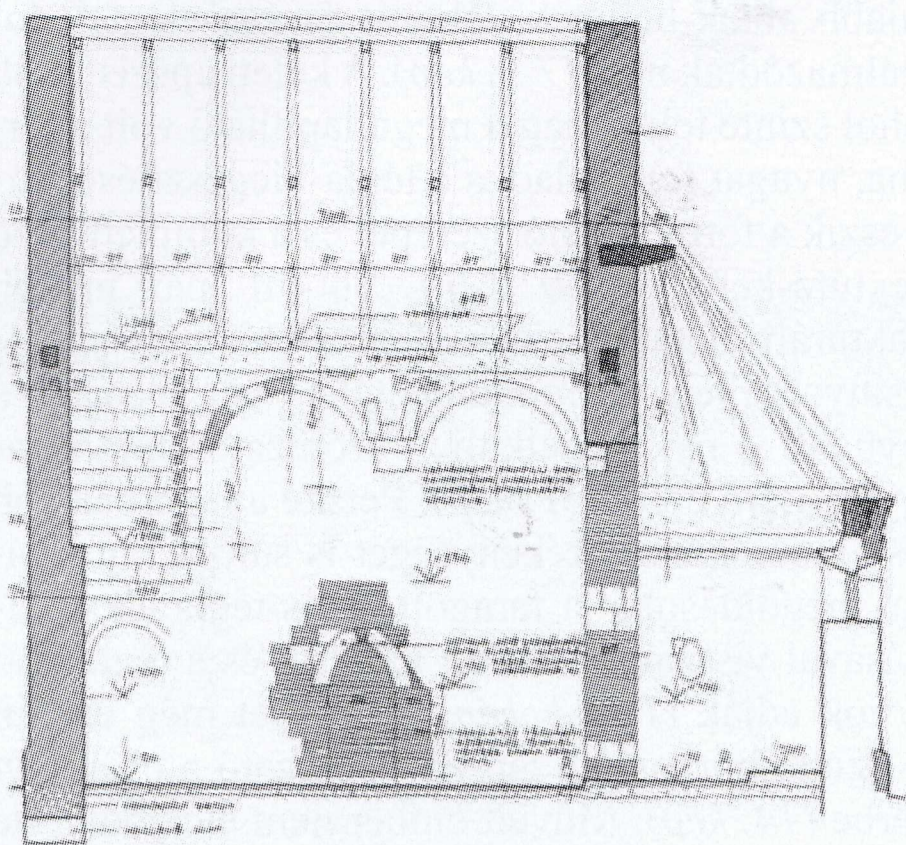
3. kép Talált állapot a leégés után, a helyreállítást megelőző romos állapot

személyiségek neveldejévé vált. A műemlékes geneológiát³ elhagyva emeljük csak ki egyfelől *Farkasdy Zoltán*, de egyként *Mendele Ferenc*, *Erdei Ferenc* (csak elértünk hozzá is...) és *Kopány Tibor*, *Sedlmayr János*, *Nagypál Judit*, *Ferenczy Károly*, *Pusztai Ilona*, *Vladár Ágnes* személyét.

Az 1960-as évek a nemzetközileg is jegyzett magyarországi helyreállítások időszak. Már tucatnyi helyszínen folyt a nagy vár és közintézmény-felújítási program (de még előttünk a minden terhelést felülmúló kastélyprogram). A szakma figyelme a kisebb emlékek, a jól megfogható és (végső soron ez is számít) látványos gyorsasággal is véghezvihető helyreállítások felé fordult. Így a középkori, Árpád-kori falusi templomok felé is – ami *Gerő László* hagyományos érdeklődése és Horler korszak iránti elkötelezett-



4. kép Kicsinységében is összetett



5-6. kép A helyreállított templom hosszmeteszetei a belső hosszoldali fal nézetével.

Közli: Deák-Sedlmayr-Császár, 1993. 26.

sége miatt prioritásba kerülhetett. Mintegy 200 épület újult meg másfél évtized alatt, melyekből *Erdei Ferenc* (1933-1986)⁵ építész-alkotói munkájának köszönhető a váraszói a nemzetközi trendekkel párhuzamosan jött létre. A helyreállítás évében, 1964-ben deklarált Velencei Karta teoretikus alapjaival detektálhatóan egybevágó elvek mentén haladt Erdei, amikor megkülönböztető szándékkal téglát használt pótlásként, és az „*anastylosis*” logikájának megfelelően rakta (véltetően) jó helyre a megtalált kötőredékeket. Szellemi együttállásról van szó. Az '58-ban megkezdett, *Kovács Béla* és *Gergelyffy András* vezette régészeti kutatás (már ekkor ott állt a tojáshéjas újonc Erdei is a romoknál) egy új együttműködési korszak nyitánya több szempontból is. A „*műtermes*” intenzív együttgondolkodás hazai módszertana „*rakta kőről-kőre össze*” a szakrális épületet. Amihez a korstílusra visszafordító szemlélet is kellett, hogy minden utóbb ráarakódott réteget visszabontasson a közös megegyezéssel, tehát kutató és alkotó konszenzusos döntéssel létrejött elv mentén, végül is a mégiscsak döntéshozó szerepben álló építész által meghatározva. Erdei (poszt-purista alapossággal) bátran bontotta vissza tehát a 12. században – valószínűsíthetően annak közepén – épült templom jelentős késő-barokk és 19. századi bővítményeit és stílus-tisztán megalkotta a korszakban megismertté vált egyhajós, félkörapszisos, déli bejáratos templomformát.

„*A múlt szellemi üzenetét hordozó monumentális alkotások a népek évszázados hagyomány-*

inak élő tanúi a jelenkor számára.” – fogalmaz az 1964-es Velencei Karta. Az alapvetően a „*konzerválás és restaurálás*” fogalmaira és általános módszereire iránymutatást megfogalmazó rövid dokumentum etikai megfontolásból élt számos ajánlással, mégis sokat támadott „*szabályzatként*” vált ismertté, pedig passzusait kevesen ismerték igazán. (Sőt sajnós: vállalhatatlan tudatlansággal kevesen ismerik igazán ma (!) is.) Nem kellett sok mindennek történnie Váraszón, és nem is történt sok minden. Gyorsan jegyezzük meg ugyanakkor: teljességgel végigvihető egység tudott létrejönni. Részben az anyagi források figyelembevételével, részben a komplexitásra törekvő hivatástudatból: nem csak a templom, de erősítés-hangulatú körítő-fala és tereprendezés mellett tájrendezéssel is felérő mikrokörnyezeti beavatkozások is megvalósultak, mely utóbbiak arányos adagolása *Örsi Károlynak* köszönhető.

„*Kicsinységében is összetett, egyedülálló feladat*”⁶ – összegzi az Erdei munkásságából korai munkaként kiemelten bemutatott váraszói feladatot Sedlmayr az építészre emlékező kiállítás kapcsán írt visszaemlékezésében.⁷ Hát, nem sok mindentől dolgozhatott a tervező: hajó és apszis, nagyon legyalultan, ki-kikandikáló mélyebb rétegekkel (3-4. kép). Persze innen szép nyerni. A visszabontások folyamatában szép rendjén előkerülő kövek, a (fal)kutatásokból kiolvasható nyomok, formatani tudás és alaki érzékenység, valamint egy csipetnyi jó arányérzék (5-6. kép). A kövekből nyílaskeretezés és ívsoros-fogazatos párkány, a rejtettségből feltárt béliet-mintából



7. kép Teljes ívsoros párkányzat – anastylosis



8. kép Lábazat és párkány téglakiegészítéssel

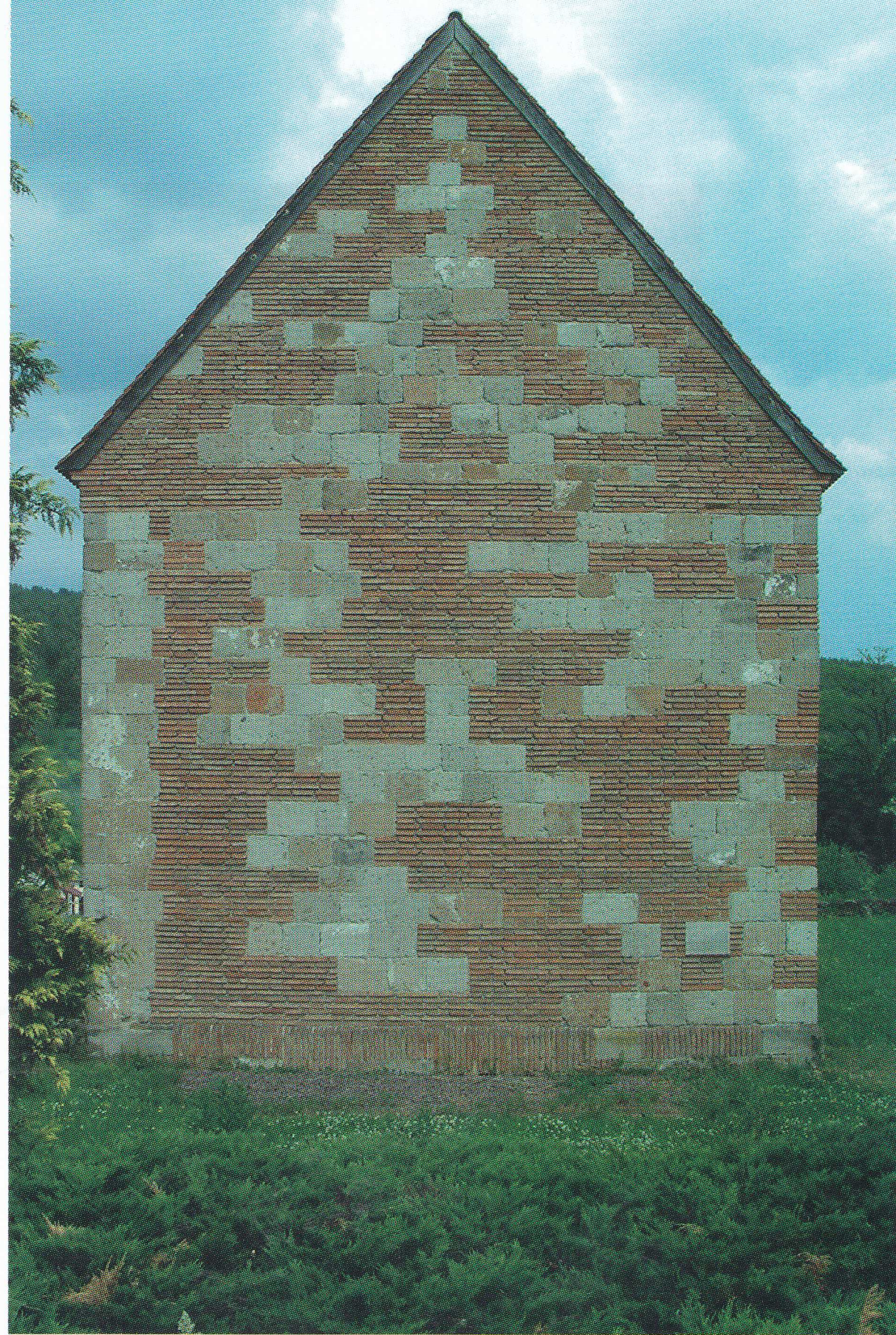
újabb ablak-béletek, lábazat és záróelemek fogalmazódtak meg (7-9. kép). A keleti apszis felől, ahol szinte teljességgel megállapítható volt a forma, nyugat felé haladva a téglakiegészítések átveszik a formaalkotó szerepet és a komplettírozó textúra-képzést (10. kép). Sőt itt már inkább fakturális kompozíció bontakozik ki, melynek kicsinységében is monumentális megjelenése a nyugati – nyílás nélküli – oromzatos falon nagyon átütő erejű (11. kép). Persze a legprecízebb és emocionális érzékenységet is súroló finomságú megoldásokat a faragott lapos-tégla alkalmazásával visszaidézett déli kapuzat és a téglás ívsorok adják (12-13. kép). Mi jöhet még ezután – szinte borzongva lép be a látogató a csöppnyi térbe (14. kép). Művelt ember nem élcelődik, de a megoldatlan részletek szembejönnek. A tömeget komplex formára kiegészítő gondolkodásmód a síkok tiszta kiépítésével logikusan végigjárható út volt, de mintha sem kőanyag, sem



9. kép Komplettírozott felület



10. kép Faktúrába átfolyó



11. kép A nyugati oromzati fal monumentalitása és egyszerre szerethető részletezettsége



12. kép Minden érthető – miként állt össze a déli kapuzat



13. kép Síkot adó és faragott lapos-tégla



14. kép Keleti apszis, itt még teljességgel jelentkező belső forma



15. kép Lapszerűnek ható vékony tető, masszív vastag falak



16. kép Bonyolult, mérnöki, túlzóan didaktikus dél-nyugati falsík-orgia

valós szándék nem állt volna fenn a beltér homogen befelezésére. A boltvállak indítása és a boltzati mezők csatlakozása jelzésértékű, mégsem találunk folytatást, mintha ebben a döntés a hipotézis terébe lépett volna át, vált tilossá a kiteljesítés (15. kép). Vaskos vasbeton koszorú fogad bennünket – valóban, a háznak állnia kell, de semmi nem indokolja sem a síkváltásokat, sem a nyersesség ennyire őszinte megfogalmazását. Mert amennyire konstruktóri feladatnak tűnik ez, annyira szerkezet-formálásilag alultervezettnak látszik a szarufás tető vékony fa elemeivel (16. kép). A keleti oltárapsziban még gondossággal kezelve fut körbe, de a nyugati oromzati fal tagozódása, falvastagságának didaktikus mérnöki őszintesége már esztétikai dimenziókat sérteni tűnő. Érzelmi telítettség, karta-szellem és didaktika – mesteri alkotás (17-18. kép).

A hőskor bátor munkáinak egyike a váraszói templomépítés, ahol nagy mértékű beavatkozásokkal, ugyanakkor jószérivel mindent igazolható módon alkotott meg a helyreállítást vezető építész. Talán a belsőben elcsúszott az önmagával szembeni következetesség mértékletességével. Középkori formája hihető – bár láthatjuk, hogy műveltségéből adódó tervezés által kibontott a végleges vonalazású formája. A párkányelemek

vajdának pedig azért, mert így esélye nyílt volna arra, hogy lengyel nemessé váljon. A másik hosszú távú politikai koncepció – Moldva és Havasalföld egy uralkodó alatti egyesítése – a lengyel főség elismerése, szintén nem volt új keletű gondolat. A három oszmán vazallus állam (Erdély, Moldva és Havasalföld) egyesítésének Moldva általi gondolatát ismereteink szerint elsőként Heraklides vajda vetette fel, így a fiatal uralkodó voltaképpen csak „leporolta” apja ellenlábasának ötletét.⁴⁵

Az elképzelés írásba foglalása ugyanakkor felvet egy érdekes kérdést. Mivel az Oszmán Birodalom valószínűleg semmilyen körülmények között sem engedélyezte volna, hogy a három alávetett államai közül bármelyik a másik kettőt magába olvassza, a moldvai politikai vezetésnek azt kellett gondolni, hogy az oszmánok annyira megroppantak Szulejmán halála óta, hogy a lengyel–litván állam katonai úton képes kiűzni a törököket Délkelet-Európából. Másképpen nem is értelmezhető Moldva hozzáállása a lengyelek politikájához. Ha pedig azt gondolnánk, hogy ez csak egy túlságosan optimista hozzáállás volt a bojárok és a régenstanács részéről, érdemes megvizsgálni a havasalföldi uralkodó álláspontját is. Pár évvel korábban még mereven ellenálltak bármiféle moldvai terjeszkedésnek, de a moldvai bojárok után a havasalföldi előkelők is hűséget fogadtak Bogdán vajdának és a lengyeleknek.⁴⁶ A behódolás tényét természetesen mindkét fél titkolta, hiszen ha kitudódott volna, a törökök részéről azonnal ellenlépésekre lehetett volna számítani, mivel mind vazallusuk hűtlenkedését, mind a két vajdaság egyesítését provokációnak tartották.

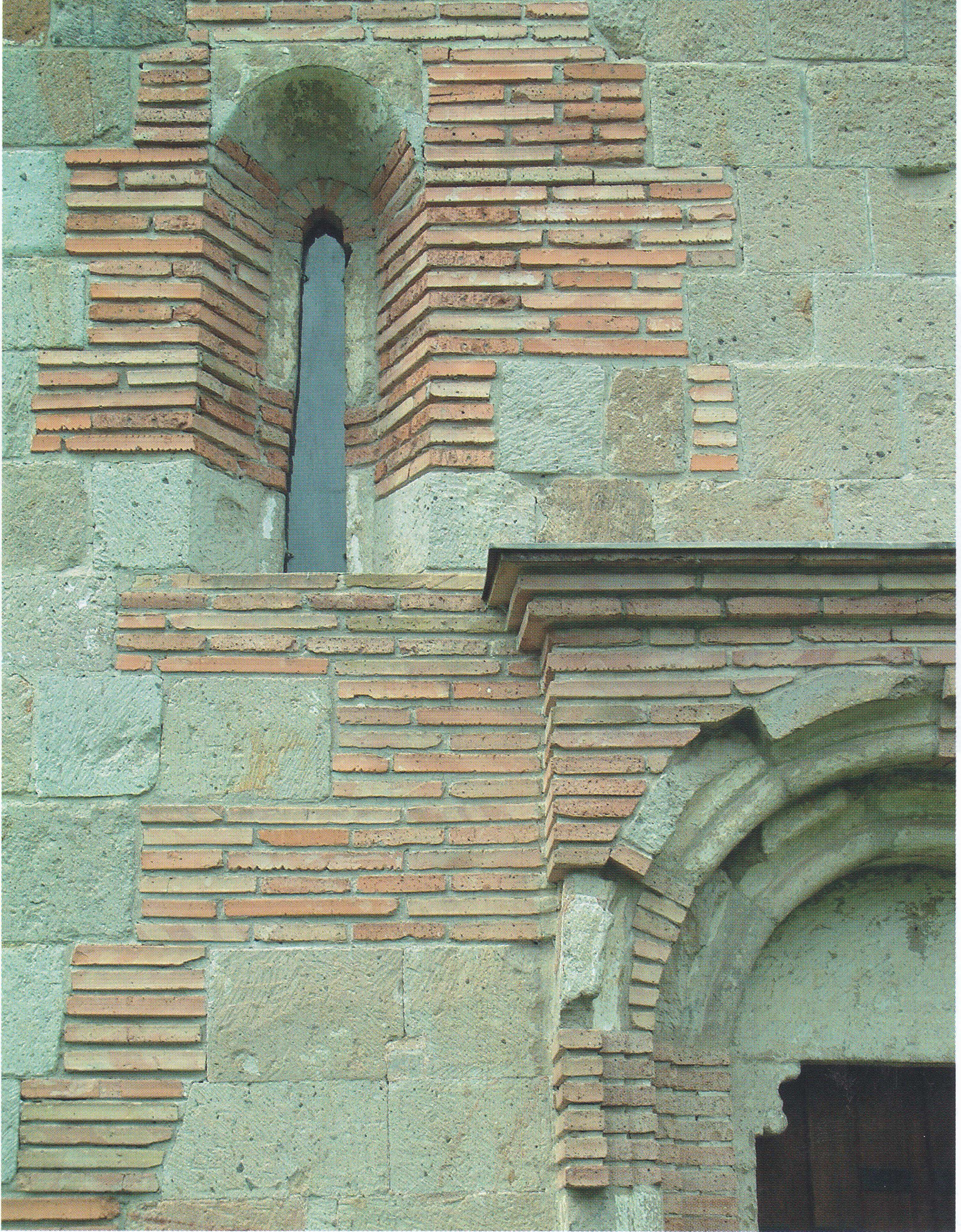
A fent vázolt terveket azonban a törökök kiűzése nélkül aligha lehetett volna megvalósítani. Sokatmondó, hogy olyan hiteles iratot, amely a háborúra vonatkozna, nem találtunk. Véleményünk szerint a lengyel politikai vezetők semmilyen elképzeléssel nem rendelkeztek egy törökellenes háborúhoz, híján voltak azoknak az erőforrásoknak, amelyekkel esélyük lett volna legyőzni a Szokollu Mehmed által vaskézzel irányított birodalmi haderőt. A lengyel diplomácia pedig nagyon kétes szerencsejátékba kezdett: miközben maga mellé gyűjtötte az oszmán igát lerázni készülő vajdaságokat, szövetségre lépett a „török császárral” a közös ellenség, IV. (Rettegett) Iván cár ellen. Azt gondoljuk tehát, hogy Varsó azért próbálkozhatott meg ezzel a kettős játékkal, mert nem tulajdonított nagy jelentőséget egy olyan uralkodónak, aki még el sem érte a felnőtté váláshoz szükséges életkort, másrészt bízott benne, hogy a nagyvezír nem értesül a moldvai és havasalföldi hűtlenkedésről, s így nem változik meg a két ország kapcsolata. Harmadrészt a közös ellenség elleni háború lehetőséget teremthet a lengyeleknek, hogy tárgyalásos úton meggyőzhessék az oszmánokat Moldva státusának újragondolásáról.

Roxanda és a moldvai vezetés arra törekedett, hogy Konstantinápoly semmit se érzékeljen az eseményekből, másrészt kiaknázták a behódolásból adódó lehetőségeket. Ennek egyik bizonyítéka lehet a havasalföldi belpolitika befolyásolásának eshetősége. Miután az addig uralkodó Pétert elmozdították és minden családtagjával a birodalom belsejébe „internálták,”⁴⁷ az új vajda az Aleppóban élő Sándor lett. Adam Franchi szavai szerint

⁴⁵ *Sommer* 1987. 9. o.

⁴⁶ *Hurmuzaki* 1891. 591. o.

⁴⁷ I. Péter (1559–1568) havasalföldi vajda, aki apját követte a trónon, de fiatal kora miatt az anyja, Chiajna látta el a régensi feladatokat. 1568-ban, a megváltozó belpolitikai helyzet következtében Aleppóba deportálták egész családjával együtt. A vajda, mérgezés következtében, még Konyában meghalt. A döntésben – eddigi



19. kép Manifesztum

bámulatos módon vezeti vissza az alapos építészettörténeti műveltség átadásának fázisaira, lásd tehát: Hajnóczi Gyula: Az építész szerepe a magyar műemlékek védelmében, helyreállításában és gondozásában – Kísérlet az Országos Műemléki Felügyelőség építész tervező tevékenységének – s e tevékenység változásainak – jellemzésére. *Építés - építészettudomány* 20. évf. (1989) 1-2. sz. 235-256.

5. *Erdei Ferenc Ybl díjas építész életműve. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal kiállítása* (Katalógus). Szerk.: Deák Zoltán, Sedlmayr János, dr. Császár László. Magyar Építészeti Múzeum, Budapest 1993.
6. U.o. 116.
7. Sedlmayr János: Erdei Ferenc építész munkássága. Kiállítás az OMvH aulájában. *Műemlékvédelmi Szemle* 1994/2. 113-120.